

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ

Чому 20–30 роки ХХ століття виявилися драматичними для різних релігійних конфесій?

Основні поняття, ідеї: антирелігійна політика, міжконфесійні конфлікти

ЗАВДАННЯ ► Джерела 1-2

- ★ Як ви поясните той факт, що сільські громади в радянській Україні у 20-ті роки залишалися здебільшого релігійними (Джерело 1)? Чому вступ до колгоспу українського селянства ототожнювало із бісівською справою (Джерело 1)?
- ★ Які етапи в радянській антирелігійній політиці кінця 20-х років виокремлює дослідник О. Ігнатуша (Джерело 2)? Чим вони обумовлені та які мали наслідки?
- ★ Чому радянська влада прирівняла служителів культу до заможних селян-куркулів? Як це рішення використовували на місцях (Джерело 2)?

► 1. Погляд дослідника. Тимоті Снайдер

Сільські громади в радянській Україні залишалися у більшості громадами релігійними. Багато молодих і амбітних людей під впливом офіційного атеїзму переїздили у великі українські міста або Москву чи Ленінград. Попри те, що православна церква зазнавала чималих утисків від атеїстичного більшовицького режиму, селяни переважно трималися своєї віри і багато хто сприймав вступ у колгосп як свого роду угоду з дияволом. Дехто вірив, що Сталін зійшов на землю в подібі партійного активіста, а книга обліку трудоднів — це книга пекла, яка обіцяє страждання й прокляття.

Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним [Текст] : монографія / Тимоті Снайдер. — К. : Грані-Т, 2011. — С. 40–41.

► 2. Погляд дослідника. Олександр Ігнатуша

Антирелігійний наступ 1929–1930 рр. розвивався двома етапами. Перший — навесні і влітку 1929 р. був позначений посиленням і відновленням дії антирелігійного законодавства 1918–1922 рр. 8 квітня 1929 р. було прийнято важливий декрет, який посилював контроль місцевої влади за життям парафій і додавав нові обмеження щодо

діяльності релігійних товариств. Тепер будь-яка діяльність, що «переступала рамки лише задоволення релігійних почуттів», підпадала під пункт 10 сумнозвісної 58 статті Кримінального кодексу, який передбачав, що «будь-яке використання релігійних забобонів мас <...>, спрямоване на послаблення держави», підлягає покаранню щонайменше від трьох років ув'язнення до смертної карі <...>.

Ці різноманітні укази були лише прелюдією до рішучіших дій, до другого етапу антирелігійного наступу. У жовтні 1929 р. було наказано конфіскувати дзвони: «Звучання дзвонів порушує право на відпочинок широких мас атеїстів у містах і селах». Служителів культу прирівняно до куркулів: їх обкладали податками (оподаткування священників зросло між 1927 і 1930 рр.), — обмежували в громадянських правах, а це означало також позбавлення їх продовольчих карток, медичної допомоги; священників часто арештовували і відправляли у вигнання, вивозили. <...>

Цікавий факт: причиною близько 14 % усіх бунтів і селянських повстань, зареєстрованих 1930 р., було закриття церков та конфіскація дзвонів. Антирелігійна кампанія досягла свого апогею взимку 1929–1930 рр. На 1 березня 1930 р. було зачинено або знищено 6715 церков.

Ігнатуша О. Церква в умовах голодомору 1932–1933 років [Текст] / О. Ігнатуша // Наша віра. — 2008. — листопад.

ЗАВДАННЯ ► Джерело 3

- * Як ви вважаєте, чи були вагомі підстави в Жмеринського районного партійного керівництва для закриття православної церкви (Джерело 3)? Відповідь обґрунтуйте.
- * До яких засобів вдавалася місцева влада, щоб реалізувати задумане?
- * Чим ви поясните той факт, що в протистоянні влади і православних останні йшли на загострення міжконфесійних протиріч?

► 3. Із доповідної записки секретаря Жмеринського районного партійного комітету «Про закриття залізничної церкви», листопад 1928 р.

Питання про закриття залізничної церкви було порушено 2 місяці тому партійними робітниками залізничниками і навіть окремими безпартійними <...>.

На всіх зборах створювалися комісії в складі 3–5 товаришів, яким доручали зібрати підписи. <...> Станом на 3/XI зібрано 2195 підписів <...>.

З моменту прийняття рішення загальними зборами розпочалася активна робота духовенства та їхніх прихильників, вони також вирішили терміново збирати підписи, для чого органі-

зували зібрання у церкві, де було до 500 осіб, хоча вони вимагали, щоб у протоколі записали, що присутніх — 5000. <...> 2/XI послали телеграму ВЦВК т. Калініну такого змісту: «<...> віруюче населення схвильоване погрозою закриття церкви<...>. Просимо запобігти подібному насиллю, яке намагаються приурочити до свята 7-го листопада» <...>.

Резолюція, прийнята робітниками вагонних майстерень з нагоди закриття церкви

6) Ми вважаємо за необхідне цю церкву на 11-му році Жовтневої революції перетворити в клуб — культурно-освітню установу, установу — джерело культури, де замість релігійного дурману будемо отримувати розумне дозвілля і відпочинок.

ДАВО, Ф. Р-595. — Оп. 11. — Спр. 3. — Арк. 623–639.

ЗАВДАННЯ ► Джерела 4–8

- ★ До яких методів вдавалася влада у боротьбі з церквою (Джерела 4, 5, 6, 7, 8)?
- ★ Як ви поясните той факт, що за порівняно короткий час у СРСР зростає чисельність союзу безбожників (Джерело 4)?
- ★ Уважно розгляньте плакат та обкладинку журналу (Джерело 5). Чому їх автори вирішили саме в такий спосіб вести атеїстичну пропаганду? На які верстви населення була розрахована така форма агітації? Відповідь обґрунтуйте.
- ★ Як населення та представники духовенства реагували на дії влади (Джерела 6, 7)?
- ★ Яка доля спіткала відомий київський храм Св. Володимира (Джерело 8)? Про що це свідчить?

► 5. Плакат

► 4. Погляд дослідника. Сергій Фірсов

У грудні 1922 р. в СРСР почала видаватися газета «Безбожник». <...> 27 серпня 1924 р. в Москві скликали перші засновницькі збори Товариства друзів газети «Безбожник». <...>. У листопаді 1924 р. відповідальний редактор газети Е. Ярославський звернувся в ЦК партії із запискою, в якій пропонувався проект ухвали про організацію вже повноцінного антирелігійного товариства. У ЦК ідея знайшла повну підтримку, і в квітні наступного 1925 р. в Москві пройшов новий з'їзд Товариства друзів газети «Безбожник», що поклав початок Союзу безбожників СРСР (у 1929 р., до речі, перейменований в Союз воюючих безбожників).

<...> До листопада 1931 р. в його рядах значилося вже понад 5 мільйонів членів, об'єднаних в більш ніж 60 тисяч осередків (адже в 1926 р. в Союзі було тільки 87 тисяч осіб, в 1929 р. — 465 тисяч, а в 1930 р. — понад 3,5 мільйони!). Тиражі антирелігійної літератури також збільшувалися рік від року: якщо в 1927 р. організації безбожників видали книг і брошур загальним обсягом в 700 тисяч друкарських аркушів-відбитків, то в 1930 р. — вже понад 50 мільйонів. Тираж газети «Безбожник» в 1931 р. досяг півмільйона екземплярів, а тираж журналу «Безбожник» — 200 тисяч.

Щосили організовувалися гуртки юних безбожників (до кінця 1931 р. в них були 2 мільйони осіб).

Фірсов С. Л. Чи були безбожні п'ятирічки? [Електронний ресурс]/ С. Л. Фірсов. — Режим доступу: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=694.

В. Козлінській. Плакат «Геть церковні свята». 1929 р.

Обкладинка часопису
«Безбожник». 1924 р.

[Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://diletant.com.ua/forum/tema.php?id=32882>

► 6. Погляд дослідника. Тетяна Євсєєва

На кінець 1930 року великої популярності та масового застосування набув метод «антирелігійної роботи» щодо закриття церков, описаний у скарзі до НКВД УСРР Голови Священного Синоду Української православної церкви митрополита Пимена. «В селі з'являються безвірники, разом з місцевою молоддю та сільрадою влаштовують мітинг і виносять постанову про закриття церкви. Потім відбирають у місцевого священика чи голови церковної громади ключі від храму. Заходять туди, проспівують інтернаціонал і закривають церкву, а від священика вимагають, щоб він не служив у храмі та не відправляв треби на парафії. Цю процедуру безвірники назвали «червоним сватанням». Таким чином закрили всі храми Артемівського округу. А в священика Миколаївської церкви відібрали антими́с (його розтоптали тут же), миро та Святі Дари, дві ризи, хоча ці речі не належать до церковного майна. Вони видаються єпископом і після закриття церкви йому повертаються. Окрім блюзнірства, безвірники запропонували священикові негайно вибратися з церковної сторожки. Він у лютому місяці залишився з родиною на вулиці».

Євсєєва Т. Діяльність спілки «Войовничих безвірників» України під час суцільної колективізації 1929–1933 рр. [Електронний ресурс] / Т. Євсєєва. — Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/pro/11/13.pdf>.

► **7. Із скарги громадян Ярмолинецького району Вінницької області (нині — Хмельницької). 5 серпня 1932 року**

Як тільки ми привеземо ксьондза, районна влада відмовляється його реєструвати, хоча податки громада платить вчасно. Зазвичай дістають із архіву справи костьолу, прискіпливо вивчають, чи виконує громада всі вимоги районної влади, а потім дають обіцянку зареєструвати ксьондза через голину, дві, на другий день і т. д. А в результаті отримуємо наказ забиратися геть, бо будемо арештовані і ми, і ксьондз.

ЦДАВОУ. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 171. — Арк. 36.

► **8. Фотодокумент**

Перетворення собору Св. Володимира в антирелігійний музей, м. Київ, 1929 р.

[Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.narodnaviyina.org.ua/17.html>.

ЗАВДАННЯ ► Джерело 9

- ★ Як змінювалося ставлення мешканців Донецька (іст. назви Юзівка, Сталіно) до релігії (Джерело 9)?
- ★ Якими історичними обставинами зумовлені ці зміни?
- ★ Що означає вислів «будувати церкву усім миром»?

► **9. Історична довідка**

У перші роки існування Юзівки православні мешканці потерпали через відсутність у селищі храмів. Першим православним храмом була дерев'яна церква на честь Святителя Миколи Чудотворця. Восени 1883 р. зусиллями прихожан почалось будівництво Свято-Преображенського кафедрального собору, що стало можливим завдяки пожертвам від купців, поміщиків,

Свято-Преображенський кафедральний собор. Юзівка, поч. XX ст.

Руїни Свято-Преображенського кафедрального собору. Сталіно, жовтень 1931 р.

«Новоросійського товариства», мешканців Юзівки і заводських робітників (усього зібрано 17 тисяч рублів). Восени 1883 р. розпочались будівельні роботи, а вже у 1884 р. собор було споруджено і освячено 2 листопада 1886 р. В межах реалізації радянської державної політики «войовничого атеїзму» у жовтні 1931 р. Свято-Преображенський кафедральний собор було підірвано і цілковито зруйновано. Формальним приводом для цього було названо потребу у будівельних матеріалах.

ЗАВДАННЯ ► Джерело 10

★ Розгляньте світлини (Джерело 10). Як ви вважаєте, з якою метою та хто знімав ці дзвони із церков. З якими суспільно-політичними процесами в УРСР співпала антирелігійна кампанія?

За матеріалами: Свято-Преображенський кафедральний собор Донецька [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://infodon.org.ua/pedia/125>

10. Фотодокумент

Зняття дзвонів із храмів, м. Луганськ, 1929 р.

[Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

Дзвони з пограбованих церков Житомирщини, 20-ті роки XX століття

[Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.narodnaviyana.org.ua>

ЗАВДАННЯ ► Джерела 11–12

★ Про які зміни у релігійному житті, що відбувалися в 20-х роках ХХ ст. у радянській Україні, йдеться в спогадах Ф. Коваленка (Джерело 11)?

★ Що вас найбільше вразило в описі руйнування святинь у с. Лютецька Гадяцького району (Джерело 11)?

★ Чому жителі с. Лютецька звернулися з листом до В. Молотова (Джерело 12)? Як ви вважаєте, чи задовольнили їх прохання. Відповідь обґрунтуйте.

► 11. Свідчення очевидця

Федір Коваленко, колишній житель с. Лютецька Гадяцького району Полтавської області

В нашій містечку Лютецька Гадяцького району дві церкви було мурованих (одна з них Успенська. — *прим. авт.*) і одна козацька церква з дуба <...>. Одна належала до Миколаївської церкви, одна належала до Успенської церкви, а головна церква була — це <...> Воскресінська козацька дерев'яна церква, збудована ще в VI–VII ст. козаками.

Успенську церкву, почали руйнувати в 1934-му році — перше поскидали дзвони, а потім обідрали дах і все. Хрести не познімали, <...> вона так була збудована, що до хрестів не можна було добратися ні в який спосіб <...>.

Воскресінську церкву, поскільки вона була дерев'яна, то її розібрали і мали будувати школу, але з тієї будови нічого не получилось, так їх ті комнезами і партійці розтягли — той собі на хату, той на дрова, <...> і нічого не збудували з неї і нічого не осталося.

[Електронний ресурс]. — Режим доступу: maidan.org.ua/holodomor/tom-II.../LN63.rt. (дати адресу, якщо є, друкований варіант)

► 12. Із листа жителів села Лютецьки Гадяцького району до голови РНК СРСР В. Молотова про руйнування Успенської церкви

<...> Такої немає по всіх колишніх Харківській і Полтавській губерніях. Вона кам'яна. Має велику красу. Вона видержала осаду шведів. Протягом трьохсот років її щадили. Ми не церковники, [але] знищення великих історичних пам'яток не можна без гніву спостерігати. Якщо ви, т. Голово, не з варварами дикими, то припиніть це дике й сумне явище. Прикажіть взяти під охорону цю пам'ятку, колишню Успенську церкву, і відновити частково нанесені збитки.

Білоусько О. А. Новітня історія Полтавщини (перша половина ХХ ст.) [Текст] : підручн. для 10 кл. загальноосвіт. шк. / О. А. Білоусько, О. П. Єрмак, В. Я. Ревегук. — Полтава : Оріяна, 2005. — С. 282.

ЗАВДАННЯ ► Джерела 13–16

- ★ В чому суть ревідикації (Джерело 13)?
- ★ Які негативні наслідки полонізації православ'я бачить Люблінський воєвода Юзеф Ружницький (Джерело 14)?
- ★ Що вас найбільше вразило у звіті капітана Пелки (Джерело 15)?
- ★ Розгляньте світлини (Джерело 16). Зверніть увагу на дату їх появи та місцезнаходження храмів. До яких документів ці зображення можна використати як ілюстрації? Чому?
- ★ Що в політиці СРСР та Польщі ви помітили спільне та відмінне у боротьбі з православ'ям?

► 13. Погляд дослідника. Максим Гон

<...> Прикладом ініціатив, що провокували етноконфесійний антагонізм, слугує ревідикація. Розпочавшись ще у першій половині 1920-х рр. на Холмщині й Підляшші, вона увійшла в нову фазу наприкінці того ж десятиліття. У той час римо-католицький єпископат здійснив спробу оволодіти тими церквами, парафіяльними будинками й церковними землями, які, як вони стверджували, були насильно вилучені російською владою в римо- та греко-католиків і передані Православній церкві. Проте з 724 сакральних об'єктів, на які вони претендували (зокрема, Почаївську лавру, кафедральні собори в Луцьку й Крем'янці, Дерманський і Корицький монастирі), більшість, як стверджували противники ревідикації, ніколи римо-католикам не належали.

Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період [Текст] : монографія / М. М. Гон. — Рівне : Волинські обереги, 2006. — С. 265.

► 14. Люблінський воєвода Юзеф Ружницький про полонізацію православ'я. 1935 р.

Роль Церкви мусить відповідати польським державним інтересам, а отже бути чинником, який діє в дусі цих інтересів, пов'язувати громадян передовсім із польською державою, а стосовно Люблинщини мусить бути чинником полонізації. Ми прагнемо полонізації Православ'я...

Виходячи з тези, що метою нашої політики є спольщення території, а отже асиміляція, ми повинні замислитися, в яких умовах ця асиміляція може бути успішною. Чим більш приязно буде меншість налаштована щодо Держави або ж польської національності, тим легшою і швидшою може бути асиміляція. <...>

Відомо, що кожна дія викликає протидію. Вам відомо, як кожен невдалий хід може бути використаний супротивником. Будь-яке надмірне посилення і пропаганда полонізаційного курсу могли б спричинити просто фатальні наслідки для нашої акції. <...>

Ви бачите складнощі лише по той бік фронту, а забуваєте про ставлення нашого суспільства. <...> Довго ще поляк-православний буде неофітом, «москалем» або «гайдамакою» і, будучи виключеним із середовища руських ендеків, у нас буде громадянином непевним — другосортним.

Однак, попри ці складнощі, ми не можемо відкладати полонізації Надбужжя, аж доки не виховаємо своє суспільство. <...> Полонізаційна акція повинна відбутися етапами і повинна бути достосованою до терену. У разі прорахунку краще відступити, ніж викликати відкриту війну, яка може перекинутися навіть на ширшу територію.

► 15. Звіт про руйнування православних храмів у Томашівському повіті

Люблин, 11 липня 1938 р.

Начальнику відділу П. Головного штабу, Відділ П в у Варшаві

Православні церкви у Томашівському пов.

<...> Доповідаю про отримання інформації про те, що на території так зв. Холмщини правління гмін унаслідок директив, отриманих зі староства, приступили до розбирання закритих позаштатних православних церков.

До цього часу розібрано православні церкви у наступних повітах: Томашівському 23 церкви, Грубешівському 15, Холмському 10, Білгорайському 1.

До розбирання церков використовується польська молодь переважно з-поміж членів місцевих відділів пожежної охорони.

Православне населення згаданих сіл не чинить опору при розбиранні церков, але обурене польською владою, хоч висловлює обурення лише у розмовах між собою. У деяких селах під час розбирання церков жінки православного віросповідання збиралися біля церкви і, плачучи, дивилися, як розбирають церкву <...>.

[Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kholm1938.net>.

► 16. Фотодокумент

Руйнування православного храму. 1929 р. с. Київці, Люблінського воєводства

[Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kholm1938.net>

Руйнування православного храму. 1938 р. с. Крилів, Грубешівського повіту, Люблінського воєводства

[Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.kholm1938.net/zabcze.html

ЗАВДАННЯ ► Джерела 17–19

★ Якою була реакція окремих представників польського суспільства на руйнування православних храмів та насильне окатоличення (Джерело 17–18)?

★ Від яких негативних явищ в майбутньому застерігали А. Ольшанський (Джерело 17) та Т. Хшановський (Джерело 19)? Наскільки їхні застереження виявилися пророчими?

**► 17. Погляд дослідника.
Тадеуш А. Ольшанський****Про руйнування
православних храмів**

У грудні 1936 року військова влада розпочала так звану колонізацію Холмщини, акцію, апогей якої припав на 1937–1938 роки. Це був акт просто злочинної дурості, навіть із точки зору польських державних інтересів. Адже якраз напередодні ві-

йни, з якою ця влада вже мала обов'язок рахуватися, розпочалося примусове навернення на католицизм православних мешканців Холмщини, котрі вважалися зрученими поляками. <...> Ця акція, яка відбувалася на території, де до того часу не було великої напруги в національних стосунках, і в ході якої військо неодноразово долало силою опір парафіян, що спричиняло смертельні жертви, додала Польщі й полякам нові маси непримиримих ворогів, а для мешканців Холмщини й Волині стала тим основним досвідом, який формував у наступний період їхнє ставлення до поляків.

[Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kholm1938.net>.

► 18. Реакція представників польського суспільства на руйнування православних храмів. Станіслав Цат-Мацкевич

«... Мудрий столяр не робить меблів із мокрих дощок. У справах національної, релігійної асиміляції треба вміти чекати. Нікого не навертають методом руйнування храмів. Навпаки, <...> розпалюють племінь пристрасті».

Слово. — 1938. — 31 липня.

► 19. Зі спогадів польського професора Тадеуша Хшановського

«І з того часу зберігся в мене такий відбиток: батько з пурпуровим обличчям кричить, хоч йому не можна було нервувати, бо мав тяжку хворобу серця, але тоді саме кричав на уряд, на Славоя і на Мосціцького, і навіть на Ридза, хоч мене вчили в школі, що вони мудрі й добрі, тож я переляканий слухав, як він пророкує, що нас тут русини виріжуть, без тіні милосердя виріжуть, що нам цього ніколи не забудуть».

[Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kholm1938.net>.

